

ילדים בגיל הרך והוריהם לאורך המלחמה

דנה שי, יעל נבון, כרמל בלנק ויוסי שביט

המחקר נערך בתמיכתן הנדיבה של קרן ברכה, קרן ברנרד ון ליר ויד הנדיב

סדרת מחקרי הגיל הרך של מרכז טאוב

מחקר מס' 19, ירושלים, כסלו תשפ"ה, דצמבר 2024

מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל

מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל נוסד ב-1982 ביוזמתם של הרברט מ' סינגר, הנרי טאוב וארגון הג'וינט האמריקאי. המרכז ממומן באמצעות קרן צמיתה שהוקמה על ידי קרן הנרי ומרלין טאוב, קרן הרברט ונל סינגר, ג'יין וג'ון קולמן, קרן משפחת קולקר-סקסון-הלוק, קרן משפחת מילטון א' ורוזלין ז' וולף וארגון הג'וינט האמריקאי. המרכז מקבל גם תמיכה שנתית נדיבה מתורמים פרטיים, מקרנות ומפדרציות יהודיות.

מרכז טאוב הוא מכון מחקר על-מפלגתי ובלתי תלוי העורך מחקרים איכותיים בנושאי חברה וכלכלה בישראל. המרכז מציג בפני מקבלי ההחלטות המובילים ובפני כלל הציבור בישראל תמונה רחבה המשלבת בין הממדים החברתיים והכלכליים בהתוויית מדיניות ציבורית. הצוות המקצועי של המרכז ועמיתי המדיניות הבין-תחומיים, הכוללים חוקרים וחוקרות בולטים בתחומם באקדמיה ומומחים ומומחיות מובילים בתחומי המדיניות, עורכים מחקרים מבוססי נתונים בנושאים חברתיים-כלכליים מרכזיים שעל סדר היום במדינה. המרכז מציג ניתוחים אסטרטגיים לטווח ארוך וחלופות מדיניות בפני הציבור ובפני מקבלי ההחלטות על ידי כתבות בתקשורת, תוכנית פרסומים פעילה, כנסים ופעילויות אחרות בישראל ובח"ל.

הפרסומים של מרכז טאוב הם על דעתם ועל אחריותם של מחבריהם בלבד. אין בהם כדי לחייב את המרכז, את חבר הנאמנים שלו, את עובדיו האחרים ואת התומכים בפעולותיו.

היוזמה לחקר ההתפתחות ואי השוויון בגיל הרך

היוזמה לחקר ההתפתחות ואי השוויון בגיל הרך של מרכז טאוב נועדה לקדם מחקר על השפעת סביבתם של ילדים בגיל הרך על הישגיהם בעתיד ולהפיץ ידע עדכני בנושא. מטרתה לסייע בקידום מדיניות אפקטיבית לשיפור התנאים הסביבתיים שבהם ילדים בישראל מבלים את שנות חייהם הראשונות, כדי לשפר את הישגיהם ולצמצם פערים חברתיים-כלכליים בקרבם. חוקרי היוזמה כותבים דוחות מחקר עדכניים, סקירות ספרות וניירות עמדה ומדיניות. במסגרת מאמציה להפיץ ידע עדכני, היוזמה מקיימת סמינר עיוני לביסוס ידע בין-תחומי – תיאורטי ואמפירי – בחקר הגיל הרך. את פעילות היוזמה מלווה ועדה מייעצת המורכבת מאנשי ונשות אקדמיה מובילים, קובעי וקובעות מדיניות ופעילים ופעילות של ארגוני החברה האזרחית, המחויבים לקידום ויישום מדיניות אפקטיבית בתחום הגיל הרך בישראל. פעילות היוזמה נתמכת על ידי קרן ברכה, קרן ברנרד ון ליר ויד הנדיב.

בראש היוזמה עומד פרופ' יוסי שביט, חוקר ראשי במרכז טאוב ופרופסור אמריטוס באוניברסיטת תל אביב.

צוות החוקרות: ד"ר כרמל בלנק, ד"ר יעל נבון, דנה שי.

אנא צטטו מחקר זה כך:

Shay, D., Navon, Y., Blank, C., & Shavit, Y. (2024). Young Children and Their Parents During the War. Taub Center for Social Policy Studies in Israel.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14568433>

ילדים בגיל הרך והוריהם לאורך המלחמה

דנה שי, יעל נבון, כרמל בלנק ויוסי שביט

מבוא

אירועי 7 באוקטובר והמלחמה שפרצה בעקבותיהם הותירו את מדינת ישראל כולה פצועה וכואבת, והשפעתם לא פסחה גם על ילדים. לכאורה היה אפשר לחשוב כי ילדים בגיל הרך אינם מבינים את המצב לאשורו ולכן אינם מושפעים מן האירועים, אך מחקרים מראים שחשיפה לאירועי מלחמה בגיל הרך פוגעת ברווחתם של ילדים ובהתפתחותם הכללית (Sadeh et al., 2008; Torche & Shwed, 2015). הגיל הרך הוא תקופה של התפתחות מואצת, שבה הילדים רגישים במיוחד להשפעות סביבתיות. לפיכך פגיעות שנגרמות עקב חשיפה למצבי חירום וסטרים, ובפרט בתנאים של חוסר יציבות במשפחה, עלולות להוביל להשלכות שליליות ארוכות טווח (Bailey et al., 2001; Phillips & Shonkoff, 2000). פרק זה מתמקד במצבם הרגשי, ההתנהגותי וההתפתחותי של ילדים ישראלים בגיל הרך בתקופת המלחמה, במצבם הרגשי ובתפקודם של הוריהם ובגורמים שעשויים להסביר את מצב הילדים ואת מצב ההורים.

* דנה שי, חוקרת במרכז טאוב ודוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב; ד"ר יעל נבון, חוקרת בכירה במרכז טאוב; ד"ר כרמל בלנק, חוקרת בכירה במרכז טאוב והמחלקה למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי רופין; פרופ' יוסי שביט, ראש יוזמת מרכז טאוב לחקר ההתפתחות ואי השוויון בגיל הרך ופרופסור אמריטוס לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב. המחקר נערך במסגרת יוזמת מרכז טאוב לחקר ההתפתחות ואי השוויון בגיל הרך, שפעילותה נתמכת על ידי קרן ברכה, קרן ברנרד ון ליר ויד הנדיב.

פרק זה הוא חלק מפרויקט מחקר שנוערך בשיתוף KI – המכון הישראלי למחקר יישומי בבריאות חיסובית. אנחנו מודים לד"ר יאיר צדקה ממכון KI על הערות וייעוץ במהלך העבודה. חלקים מפרק זה פורסמו בפברואר 2024 ובספטמבר 2024. ראו בלנק ואחרים, 2024; שי ואחרים, 2024.

סקירת ספרות

חשיפה ממושכת לאירועי לחימה מהווה גורם סטרס משמעותי ויש לה השפעות שליליות נרחבות על רווחתם של ילדים ועל בריאותם הפיזית והנפשית (Catani, 2018; Greene et al., 2018; Torche & Shwed, 2015). אחת ההשלכות המרכזיות היא עלייה חדה ברמות המצוקה הנפשית בקרב האוכלוסיות הנחשפות לאירועים אלו (Besser et al., 2009; Bleich et al., 2003; Dar & Deb, 2022). כפי שיתואר בהמשך, רמות גבוהות של סטרס בקרב הורים עלולות לגרום לדפוסי הורות לקויים ולתוצאות שליליות אצל ילדים בגיל הרך (Imran et al., 2021).

סטרס ומצוקה בקרב הורים והשלכותיהם על חיי המשפחה

רמות גבוהות של סטרס בעקבות מצבי לחץ עלולות להוביל לתוצאות שליליות כמו דיכאון (Yang et al., 2015), חרדה (Daviu et al., 2019), השמנת יתר (Tomiya, 2019) ועוד. מצב ממושך של סטרס עשוי להתפתח למצוקה. אצל הורים, רמות גבוהות של סטרס יכולות להשפיע לרעה על דפוסי ההורות ועל סביבת המשפחה. מחקרים מראים שהורים שחווים רמות גבוהות של סטרס או מצוקה הורית מביעים פחות חום ויותר נוקשות כלפי ילדיהם (Eltanamy et al., 2021; McRae et al., 2021), מפגינים פחות נוכחות רגשית באינטראקציה עם ילדיהם (Cohen & Shulman, 2019), מתקשים לספק את התמיכה הדרושה לילדיהם (Spinelli et al., 2020), ומדווחים על מקרים רבים יותר של צעקות ואלימות במשפחה (Imran et al., 2021).

משום כך סטרס ברמה גבוהה גובה מחיר כבד מילדים צעירים. הדבר נכון במיוחד בנוגע לילדים בגיל הרך: בתקופה זו המוח מתפתח במהירות רבה ורגיש במיוחד לגורמי דחק סביבתיים (שביט ואחרים, 2018; Lupien et al., 2009; Boyce, 2014). מחקרים בתחום האפיגנטיקה הסביבתית מראים שילדים שהוריהם נחשפים לרמות קיצוניות של סטרס עשויים לסבול מתוצאות פיזיות, התנהגותיות וקוגניטיביות שליליות (Bowers & Yehuda, 2016; Lappé & Jeffries Hein, 2021). הוכח שרמות גבוהות של סטרס או מצוקה אצל הורים קשורות לבעיות שונות של ילדים כגון קשיים רגשיים והיפראקטיביות (Romero et al., 2020; Sanner & Neece, 2018), הפרעות שינה (Martin et al., 2019) והשמנת יתר (Jang et al., 2019). לרמות גבוהות של סטרס או מצוקה של הורים יש אפוא השפעה שלילית נרחבת על ילדיהם הצעירים.

חשיפה לאירועי מלחמה והשפעתה על ילדים

כפי שצוין, חשיפה לאירועי מלחמה היא גורם סטרס משמעותי. לפיכך אין זה מפתיע שמחקרים מגלים מספר תוצאות שליליות אצל ילדים הגדלים בתקופות של מלחמה. לדוגמה, מחקרים הראו כי חשיפה לאירועי מלחמה, אשר כרוכה בחשיפה לסטרס, גורמת למשקל לידה נמוך. תופעה זו נמצאה בישראל בזמן מלחמת לבנון השנייה (Torche & Shwed, 2015), בספרד בשנות השמונים והתשעים, בשיאה של פעילות ארגון הטרור הבאסקי (Quintana-Domeque & Ródenas-Serrano, 2017), וב-53 מדינות מתפתחות שהיו מעורבות בעימותים מזוינים (Le & Nguyen, 2020). מחקר שנערך בישראל מצא כי חשיפה מוגברת של אימהות וילדים בגיל שנה עד שלוש לאירועי לחץ כגון מלחמות ואירועי טרור קשורה לירידה בזמינות הרגשית של האימהות לילדיהן. עוד נמצא כי ככל שהאם זמינה פחות מבחינה רגשית או חווה לחץ רב יותר, כך גדל הסיכוי שהיא תדווח על בעיות התנהגות אצל ילדה (Cohen & Shulman, 2019). בישראל, בלבנון ובארצות הברית נמצא כי חשיפה לטרור ולאירועי מלחמה גורמת להגברת החרדה, להתנהגות תלותית ולבעיות שינה אצל ילדים צעירים (Finklestein, 2016; Klein et al., 2009; Zahr, 1996). לבסוף, נמצא קשר שלילי בין חשיפת ילדים לאירועי מלחמה ובין הישגים לימודיים (Husain et al., 2008; Joshi & O'Donnell, 2003).

נוסף על ההשפעות השליליות הישירות של מלחמה על הורים ועל ילדיהם, שגרת היום-יום של ילדים ושל והוריהם מופרת לעיתים בשל סגירת מסגרות החינוך והטיפול בגיל הרך. החשיבות שההורים מייחסים למסגרות אלו, שמאפשרות להם לשמור הן על שגרת העבודה היום-יומית שלהם והן על שגרת הילדים ורווחתם הכללית, כבר הודגמה במחקרים רבים (למשל Blanden et al., 2021; Buchanan et al., 2022). כאשר מערכת החינוך מושבתת, הורים נוטים לדווח על רמות גבוהות יותר של מצוקה ועל עלייה במספר האינטראקציות השליליות עם ילדיהם (Blank & Shchory, 2024). נוסף על כך, בעקבות סגירת מסגרות החינוך הילדים עשויים להציג קשיים מוגברים המתבטאים בהתפרצויות זעם, פחד, חרדה, בכי ותלותיות (Blank & Shchory, 2024; Egan et al., 2021).

ילדים בגיל הרך במלחמת אוקטובר 2023: תמונת מצב

המלחמה נמשכת זה למעלה משנה וכבר ברור שהיא איננה אירוע נקודתי, אלא אירוע מתמשך בעל השלכות מרחיקות לכת על מדינת ישראל ותושביה, ובכלל זה על ילדים בגיל הרך ועל התפתחותם התקינה. המלחמה משפיעה כמובן על מהלך חייהם של ילדים שהם או משפחתם הגרעינית נפגעו פיזית באופן ישיר במהלכה. אולם השלכותיה בתחום התפתחות הילד מקיפות אוכלוסייה רחבה יותר של ילדים צעירים. אלו קשורות בגורמים סביבתיים המייצרים רמות סטרס גבוהות בקרב ילדים והורים ומתוך כך פוגעים בגירויים החיוביים הנדרשים להתפתחות תקינה בתקופה המעצבת ביותר בחיי האדם. להלן נתייחס לחלק מהגורמים הללו ולשינויים שחלו בהם במהלך החודשים שחלפו מאז תחילת המלחמה.

במתקפה של 7 באוקטובר ובמלחמה שפרצה בעקבותיה עשרות ילדים התייתמו מהוריהם, ועד סוף פברואר 2024 הכיר המוסד לביטוח לאומי ביותר מ-7,000 ילדים מתחת לגיל 7 כנפגעי פעולות איבה (המועצה לשלום הילד, 2023).¹ נוסף על אירועי קיצון, במהלך חודשי המלחמה נחשפו מרבית ילדי ישראל להתרעות, אזעקות והדי פיצוצים (מרכז טאוב, 2023). יישובים בקרבת הגבולות פונו מתושביהם, אך יש יישובים באזורי עימות שלא פונו ואוכלוסייתם, על ידיה, חשופה להתרעות, אזעקות וקולות פיצוץ תכופים.

בתחילת המלחמה פונו יישובי עוטף עזה ויישובי קו העימות בצפון. בחודש פברואר הכריזו צה"ל ומשרד הביטחון שאין מניעה לחזור למרבית יישובי העוטף. אולם בשל התמשכות המלחמה וההרס הרב בכמה מהיישובים, משפחות רבות לא שבו לבתיהן גם ביישובים שהותר לחזור אליהם. בגבול הצפון התגברה המתיחות לאורך התקופה, ו-43 יישובי קו העימות בצפון המרוחקים 0-3.5 ק"מ מהגבול נותרו מפונים עוד חודשים רבים על פי החלטת ממשלה. יישובים אלו מונים כ-67,000 תושבים, מהם כמעט 5,000 ילדים עד גיל 6.

בסך הכול יותר מ-13,000 ילדים בגילי לידה עד 6 רשומים במרשם האוכלוסין כתושבי היישובים שפונו מאז 7 באוקטובר. כ-62% מהילדים הללו רשומים ביישובים בעוטף עזה וכ-38% (כ-5,000) הם ילדים מיישובי הצפון שפונו.

1 בימי שגרה תהליך ההכרה מצריך הגשת בקשה דרך משרד הביטחון, אולם מאז 7 באוקטובר בוטלה דרישה זו, וההכרה במי שאושפז בעקבות פיגוע או אירוע טרור מתבצעת על ידי הביטוח הלאומי באופן יזום (הביטוח הלאומי, 2024).

במהלך המלחמה נדרש גיוס נרחב של אנשי מילואים. עד ינואר 2024 גויסו כ-300,000 אנשי מילואים, מהם כ-120,000 הורים לילדים.² כ-12% מהמגויסים הם הורים לילדים מתחת לגיל 9. לפיכך השפעת הגיוס על משפחות היא משמעותית, וילדים רבים נאלצים להסתגל למצב שבו אחד מהוריהם נמצא בשירות מילואים.

נראה אפוא כי מעבר להשפעות המאקרו שיש למלחמה על החברה הישראלית, רווחתה וכלכלתה, המלחמה המתמשכת משפיעה על שגרת חייהן של משפחות רבות ובכללן גם על ילדים בגיל הרך. מאות ילדים התייתמו, אלפים נפצעו בגופם או בנפשם, נעקרו מבתיהם או נתונים לאיום מתמשך. נוסף על כך, עשרות אלפי ילדים נאלצים להסתגל למציאות שבה אחד ההורים נמצא בשירות מילואים, נוכחותו הפיזית בבית מצטמצמת, ולעיתים נגרמים בשל כך שינויים ניכרים בשגרת חייהם. מעבר לפגיעות הפיזיות והפסיכולוגיות הישירות, ההשפעה ניכרת גם בקרב אוכלוסיות רחבות יותר שנחשפות לסטרס מתמשך, כולל מתחים סביבתיים עקב התרעות, אזעקות ופיצוצים. מצב זה מדגיש את הצורך בתשומת לב מיוחדת לילדים ובמאמצי שיקום ממוקדים להתמודדות עם השלכות המצב הנוכחי על התפתחותם ועל רווחתם.

ממצאים מסקר האורך של מרכז טאוב

כדי ללמוד על מצבם של ילדים בגיל הרך בישראל והוריהם במהלך המלחמה ערכה יוזמת מרכז טאוב לחקר ההתפתחות ואי השוויון בגיל הרך סקר אינטרנטי בקרב הורים לילדים בגילי לידה עד 6. הסקר נערך בשני גלים: הגל הראשון, בינואר 2024, כלל 1,199 הורים (אם או אב) יהודים; הגל השני, ביולי 2024, כלל 804 משיבים יהודים שנסקרו בגל הראשון (כ-67% מהמשיבים בגל הראשון) ו-151 הורים ערבים.³ בסך הכול השיבו על הסקר 1,350 הורים לילדים בגיל הרך. הסקר מתבסס על דיווח עצמי של הורים על מצבם ועל מצב ילדיהם הרכים בזמן המלחמה. מטרת הסקר הייתה לבחון את מצבם הרגשי, ההתנהגותי וההתפתחותי של ילדים בגיל הרך בתקופה זו ואת מצבם הרגשי של הוריהם ולבחון גורמים שונים היכולים להסביר אותם. במסמך זה מתוארים ממצאים ראשוניים מן הגל השני של הסקר בהשוואה לנתונים שנאספו בגל הראשון, כדי לעמוד על שינויים שחלו במצב הילדים והוריהם בתקופה שבין ינואר ליולי 2024. סקירה זו תתמקד בשתי תופעות ייחודיות למלחמה – שירות מילואים של אחד מהורי הילד או הילדה ועזיבת משפחות את בתיהן (פינוי). לעיון בממצאים מתוך הגל הראשון של הסקר ראו בלנק ואחרים (2024).

2 ראו באתר דובר צה"ל.

3 בגל הראשון של הסקר לא נאספו נתונים מהאוכלוסייה הערבית בישראל בשל קשיים מתודולוגיים, מה שמגביל את היכולת להכליל את הממצאים הללו על כלל קבוצות האוכלוסייה במדינה. בגל השני של הסקר, שנערך בחודש יולי 2024, נאספו נתונים גם מהורים לילדים בגיל הרך באוכלוסייה הערבית. בחודש ינואר 2025 ייערך גל איסוף נתונים שלישי בקרב מדגם זה, לרבות הורים מהאוכלוסייה הערבית.

הנתונים נאספו בסקר אינטרנטי שביצעה עבורנו חברת "הגל החדש" באמצעות חברת iPanel. במדגם בוצעה דגימת יתר של הורים מיישובי עוטף עזה וקו העימות בצפון (על פי הגדרת אזורי פיקוד העורף), ובסך הכול נכללו בגל הראשון 117 הורים מיישובים אלו. משאר אזורי הארץ נדגמו הורים לפי מכסות שנקבעו בהתאם להתפלגות רמת ההשכלה והדתיות באוכלוסייה הכללית, כפי שהיא משתקפת בסקרי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. חשוב להדגיש כי המדגם אינו מייצג כלל את האוכלוסייה החרדית משום ששיעור ההשתתפות של חרדים בפאנל האינטרנטי נמוך מאוד.

בגל הראשון נשאלו משתתפי הסקר על **מידת החשיפה שלהם לאירועים הקשורים למלחמה**, כגון פינוי ממקום המגורים, גיוס של אחד ההורים למילואים לכל פרק זמן שהוא מאז תחילת המלחמה, פציעה פיזית או נפשית של קרוב משפחה או חלילה אובדן של אדם קרוב במשפחה הגרעינית, במשפחה המורחבת או במעגל החברים הקרוב.

קשיי הילדים, אשר עומדים בלב מחקר זה, נמדדו במספר דרכים, שחזרו על עצמם בשני הגלים, וזאת כדי לאפשר בחינה מקיפה ומעמיקה של סוגיה זו. הקשיים הרגשיים וההתנהגותיים של הילדים נמדדו באמצעות "שאלון חוזקות וקשיים" (Strengths and Difficulties Questionnaire – SDQ). זהו שאלון מתוקף ומהימן, המקובל בספרות המחקרית למדידת **קשיים רגשיים והתנהגותיים** של ילדים (Goodman, 1997; Goodman et al., 2000). מדד ה-SDQ מורכב מ-25 היגדים שנועדו לבחון חוזקות וקשיים של ילדים בני שנתיים ומעלה ובו חמישה תתי-מדדים: **(1) תסמינים רגשיים** (למשל, דאגות או עצב); **(2) בעיות התנהגות** (למשל, זעם או מריבות); **(3) היפראקטיביות וקשיי קשב וריכוז** (למשל, תזזיתיות או הסחות דעת); **(4) בעיות חברתיות עם בני גילם** (למשל, בדידות או בריונות); **(5) התנהגות פרו-חברתית** (למשל, עזרה לחבר במצוקה). כל היגד נמדד בסולם של 0 עד 2, כאשר 0 משמעותו "לא נכון", 1 משמעותו "נכון חלקית" ו-2 משמעותו "נכון מאוד". הציונים בכל תת-מדד מחושבים על פי סכום התשובות על ההיגדים הרלוונטיים, וטווח הציונים לכל תת-מדד נע בין 0 ל-10. במסמך זה אנחנו משתמשים במדד המבוסס על ארבעת תתי-המדדים הראשונים שצוינו לעיל. ציון הקשיים הכללי נגזר מסכימת הציונים של ארבעת תתי-המדדים; סכום זה נע בין 0 ל-40, וציונים גבוהים יותר מעידים על קשיים חמורים יותר.

נוסף על המדידה הכללית של קשיים רגשיים והתנהגותיים מדדנו גם **שינוי בקשיים** נקודתיים בתקופת המלחמה באמצעות שאלות ישירות בנוגע ל**נסיונה רגשית והתנהגותית** של ילדים בתקופה שקרובה לזמן המענה על הסקר. בגל הראשון של הסקר נשאלו ההורים אם תופעות כמו הרטבה במיטה, בהלה מרעשי פתע, התפרצויות זעם או קושי להירדם אצל ילדיהם נעשו תדירות יותר או פחות מאז תחילת המלחמה, שפרצה שלושה חודשים קודם לכן. הקטגוריות שהוצעו להורים היו: "הרבה פחות", "פחות",

"אותו הדבר", "יותר" ו"הרבה יותר". בגל השני נשאלו ההורים אותן שאלות והתבקשו להשוות בין תדירות התופעות בזמן המענה על הסקר ובין תדירותן שלושה חודשים קודם לכן. מדד זה מאפשר לבחון שינויים בהתנהגותם של הילדים בהשוואה לתקופה שקדמה למלחמה ולזהות אם מצבם הרגשי החמיר או השתפר. סולם התשובות נע בין 1 ל-5; הציון גבוה יותר ככל שההורים מדווחים על עלייה בתדירות התופעות הרגשיות וההתנהגותיות השליליות מאז תחילת המלחמה, וככל שהוא גבוה יותר הוא מעיד על נסיגה רגשית והתנהגותית חמורה יותר.

כדי להבין את השפעת המלחמה על שגרת יומם של ילדים צעירים, בגל הראשון של הסקר נשאלו ההורים גם **כמה זמן היו מסגרות החינוך של ילדיהם סגורות**. כאמור, הפסקת הפעילות של מסגרות החינוך יכולה להוות גורם מרכזי בשיבוש חייהם של ילדים, שכן לרבים מהם הן מספקות יציבות, סדר יום קבוע ותמיכה רגשית.

כפי שצוין לעיל, מצבם הרגשי של ההורים בזמן מלחמה יכול להשפיע ישירות על מצבם הנפשי של ילדיהם, ולכן גם הוא נבדק במחקר. בגל הראשון הוערך **מצבם הרגשי של ההורים** באמצעות שאלון לדיכוי עצמי הכולל 21 היגדים המודדים קושי נפשי ומחולקים לשלושה תתי-מדדים: דיכאון, חרדה וסטres (Depression, Anxiety and Stress Scale - DASS), בכל אחד מהם שבעה היגדים. שאלון זה הוא כלי מחקרי מוכר, תקף ומהימן (למשל Norton, 2007). ההורים נשאלו על מצבם הרגשי במהלך החודש שלפני הסקר, והניקוד על כל היגד נע בין 0 ל-3, כאשר 0 מציין "בכלל לא", 1 מציין "לפעמים", 2 מציין "רוב הזמן", ו-3 מציין "תמיד". הניקוד הכולל לכל תת-מדד הוא סכום הציון שניתן לשבעת ההיגדים כפול 2, כך שהטווח הכולל נע בין 0 ל-42, והטווח הכללי לשלושת תתי-המדדים יחד נע בין 0 ל-126.

כדי שלא להכביד על המשיבים בשאלון ארוך מדי, בגל השני של הסקר (יולי 2024) השתמשנו בנוסח מקוצר של השאלון: משבעת הפריטים המודדים כל סוג של קושי נבחרו שלושת הפריטים בעלי הטעינות (factor loading) הגבוהה ביותר בניתוח גורמים. נמצא מתאם של $r = 0.68$ בין הציונים הכוללים של מדד DASS-21 בגל הראשון לבין הציונים במדד DASS המקוצר בגל השני. ממצא זה מעיד על קשר בינוני-חזק, התומך בשימוש במדד המקוצר לצורך השוואות בין שני הגלים תוך שמירה על דמיון מסוים למבנה המקורי. הטווח של כל תת-מדד בגל השני נע בין 0 ל-18 (כאשר הניקוד לכל תת-מדד מחושב כסכום של שלושת ההיגדים ומוכפל ב-2), והטווח הכללי לשלושת תתי-המדדים יחד נע בין 0 ל-54. משום כך, במקומות במחקר הנוכחי שבהם נערכה השוואה של מדד DASS-21 בשני הגלים, היא מתבססת על שימוש במדד המקוצר, כלומר תוך הסתמכות על תשעה היגדים בסך הכול, גם עבור הגל הראשון.

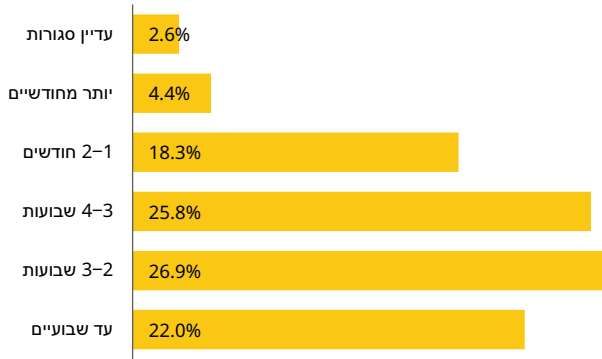
נוסף על כך, ההורים התבקשו להשוות את מצבם לפני 7 באוקטובר למצבם בעת המענה על הסקר ולהעריך אם התפקוד שלהם בהיבטים שונים בחיי היום-יום השתפר או הידרדר. ההורים התבקשו להעריך את תפקודם הנוכחי בכל היבט על סולם של 1 עד 5, כאשר 1 מציין "הרבה פחות טוב" ו-5 מציין "הרבה יותר טוב". הציון 3 משקף הערכה עצמית של ההורים שלא חל שינוי בתפקודם. היבטי התפקוד שהתבקשו לדרג היו: התפקוד בעבודה או בלימודים, רמת הסבלנות לילדים, היכולת להתרכז והשקט הנפשי. מדד זה נועד לבחון, לפי הערכתם של ההורים את עצמם, אם התפקוד היום-יומי של הורים לילדים בגיל הרך השתפר או הידרדר בעקבות המלחמה.

לבסוף נאסף מידע סוציו-דמוגרפי על מאפייני המשפחות, כולל השכלת ההורים, המצב הכלכלי של המשפחה לפני פרוץ המלחמה ולאחר מכן, יישוב המגורים, גודל המשפחה, מצב משפחתי ועוד.

סגירה ממושכת של מסגרות חינוך מעצימה קשיים בקרב ילדים

מעבר לחשיפה לאזעקות, התרעות והדי פיצוצים, שגרת היום-יום של משפחות וילדים צעירים רבים נפגעה עקב סגירת מסגרות החינוך לתקופה לא מבוטלת. ביום ראשון, 8 באוקטובר 2023, הפסיקה מערכת החינוך לפעול בשל המלחמה שפרצה, החשש הביטחוני וההגבלות שהוטלו על האוכלוסייה. הלימודים הפיזיים במוסדות החינוך החלו לחזור אט אט לפעילות במהלך אותו חודש, בהדרגה ובהתאם לאזורי ההתגוננות ולהנחיות פיקוד העורף בכל אחד מן האזורים (וייסבלאי, 2023). בתרשים 1 רואים את משך הזמן שבו היו מסגרות החינוך של ילדים בגילי לידה עד 6 סגורות מאז תחילת המלחמה, כפי שדיווחו הורי הילדים בינואר 2024. מן הנתונים עולה שמסגרות החינוך של ילדי הרוב הגדול של המשפחות (כ-75%) היו סגורות עד חודש ימים: 22% מהמשפחות דיווחו על סגירה של עד שבועיים; כ-27% מהמשפחות דיווחו על סגירה של בין שבועיים לשלושה שבועות; וכ-26% מהמשפחות דיווחו על סגירה של שלושה עד ארבעה שבועות. רבע מהמשפחות דיווחו על סגירה ממושכת יותר של מסגרות החינוך: 18% דיווחו על סגירה שבין חודש לחודשיים, וכ-7% דיווחו על סגירה של יותר מחודשיים או על מסגרת חינוך שעדיין הייתה סגורה בעת הסקר. כאמור, סגירה של מסגרות החינוך לפרקי זמן ממושכים עשויה להעמיד בפני משפחות עם ילדים בגיל הרך אתגרים משמעותיים (Blank & Shchory, 2024). כאשר מסגרות החינוך סגורות לתקופות ממושכות, ההורים נדרשים למצוא פתרונות חלופיים לטיפול בילדים, או שהם אינם יכולים להמשיך לעבוד, דבר שיכול להטיל מעמסה נוספת על ההורים ולפגוע עוד יותר בשגרת היום-יום. סגירה ממושכת של מסגרות החינוך עלולה להקשות על ההורים לשלב בין עבודה לטיפול בילדים בייחוד כאשר אין להם מסגרות טיפול חלופיות, עזרה משפחתית או סיוע אחר.

תרשים 1. משך הזמן שבו מסגרות החינוך היו סגורות בתחילת המלחמה, ינואר 2024

הערה: לפי דיווחי ההורים בסקר.

מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

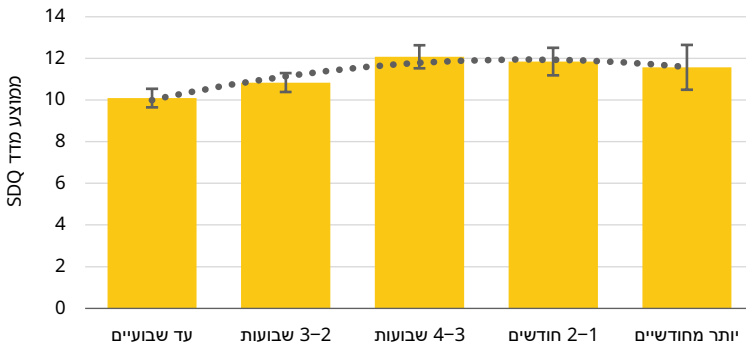
שגרה יציבה מספקת לילדים ביטחון וסדר יום ומאפשרת זאת גם להוריהם, ומחקרים מראים שסגירת מסגרות חינוך לגיל הרך נקשרת לבעיות התנהגות שונות בקרב ילדים ולנסיגה התנהגותית (למשל, Blank & Shchory, 2024). הממצאים בתרשים 2 מראים את הקשר בין משך סגירת מסגרות החינוך בתחילת המלחמה לבין רמת הקשיים הממוצעת שחוו ילדים, כפי שנמדדה על ידי דיווח הוריהם בשאלון SDQ בגל הראשון של הסקר.⁴ בסך הכול ניתן לראות מגמה של עלייה ברמת הקשיים הממוצעת של ילדים עם התארכות פרק הזמן של סגירת מסגרות החינוך. הקשיים הגדולים ביותר נצפו אצל ילדים שמסגרות החינוך שלהם היו סגורות בין שלושה שבועות לחודשיים. עם זאת, בקרב ילדים שמסגרות החינוך שלהם היו סגורות יותר מחודשיים ניתן לזהות שינוי קל במגמה, המתבטא בתחילתה של ירידה מתונה בממוצע הקשיים. שינוי זה עשוי להעיד על תהליך של הסתגלות הילדים למצב החדש שנקלעו אליו.

4 הקו המקווקו בתרשימים 2 ו-3 מייצג את המגמה הפולינומיאלית בדרגה 2, המתארת את הקשר בין המשתנים. קו זה מציג את השינויים בנתונים בצורה ריבועית, מה שמאפשר לזהות מגמות מורכבות כגון עלייה או ירידה בקצב משתנה. בתרשים זה, כמו גם בתרשימים הבאים, הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95% עבור כל קבוצה, כלומר הם מספקים מדד לכמה הממוצע של הקבוצה עלול לסטות מהממוצע האמיתי של האוכלוסייה. קווים שאינם חופפים מעידים על הבדל ברור ומובהק סטטיסטית בין הקבוצות.

על כל פנים, הקשר החיובי המובהק סטטיסטית ($p \leq 0.05$) בין משך הסגירה של מסגרות החינוך לבין הקשיים הרגשיים וההתנהגותיים של הילדים עשוי לשקף את הבעייתיות של שיבוש השגרה והיעדר היציבות, הביטחון והתמיכה החינוכית והחברתית שמסגרות החינוך מספקות, במיוחד במצבי חירום.

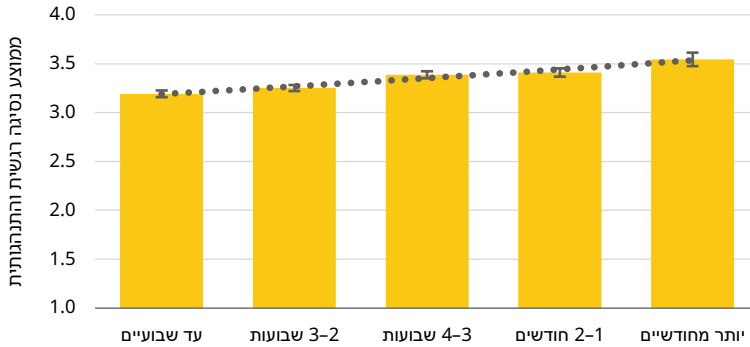
ממצאים דומים למדי נמצאו גם כשבחנו את הקשר בין משך הזמן שבו מסגרות החינוך היו סגורות לבין הנסיגה הרגשית וההתנהגותית של ילדים. כאמור, ההורים נשאלו אם מאז תחילת המלחמה יש אצל ילדיהם הבדלים בתדירות של התופעות האלה: בהלה מרעשי פתע, קושי להיפרד, קושי להירדם או להישאר ישן, חוסר שקט, דריכות יתר, חוסר סבלנות או התפרצויות זעם ללא סיבה ברורה. הממצאים בתרשים 3 דומים למדי לממצאים המוצגים בתרשים 2 ומראים מגמה ברורה ומובהקת (ברמה של $p \leq 0.01$) של החמרה בנסיגה הרגשית וההתנהגותית של הילדים ככל שהתארך פרק הזמן של סגירת מסגרות החינוך. ממצאים אלו מעידים שסגירה ממושכת של מסגרות חינוך לא רק מגבירה את הקשיים הכלליים של הילדים (מדד SDQ), אלא גם גורמת נסיגה ניכרת בהתנהגותם וביכולתם להתמודד עם מצבים יום-יומיים.

תרשים 2. ממוצע מדד SDQ לקשיים והתנהגויות בעייתיות של ילדים, לפי משך הזמן שבו מסגרות החינוך היו סגורות בתחילת המלחמה, ינואר 2024

הערות: לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

תרשים 3. ממוצע הנסיגה הרגשית וההתנהגותית של ילדים, לפי משך הזמן שבו מסגרות החינוך היו סגורות בתחילת המלחמה, ינואר 2024

הערות: לפי דיווחי ההורים בסקר. הקוויים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

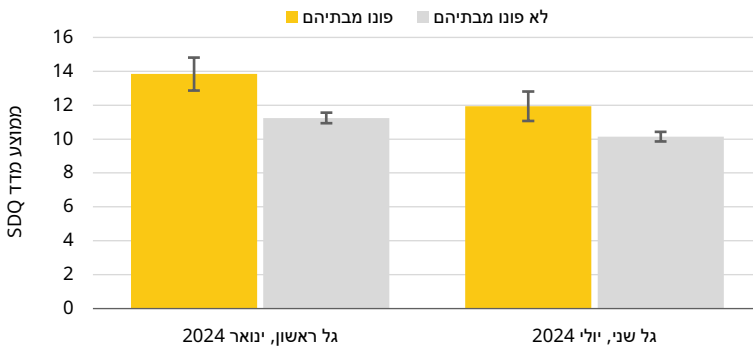
ילדים שפונו מבתיהם חווים בממוצע קשיים רגשיים והתנהגותיים רבים יותר, גם כעבור זמן

בעקבות המלחמה נאלצו רבות מהמשפחות בעוטף עזה ובגבול הצפון לעזוב את בתיהן ולעבור למגורים זמניים. תהליך הפינוי יצר חוויות חדשות של חוסר יציבות וביטחון והטיל את המשפחות לסביבה לא מוכרת. השינויים הללו לא רק השפיעו על שגרת היום-יום של המשפחות, אלא גם גרמו לילדים תחושות של סטרס וחוויות רגשיות שלא היו מוכרות להם (רבינוביץ', 2024). תרשים 4 מתאר את הקשר בין פינוי ממקום המגורים בעקבות המלחמה לבין מדד SDQ לקשיים רגשיים והתנהגותיים של ילדים שנמדדו בינואר 2024 וביולי 2024. הנתונים המוצגים בתרשים מתייחסים לילדים שהוריהם השיבו על הסקר בשני הגלים (N = 804). כפי שניתן לראות, **ילדים שפונו ממקום מגוריהם בעקבות המלחמה חוו קשיים רגשיים והתנהגותיים בשיעורים גבוהים יותר מילדים שלא פונו, הן בינואר 2024 והן ביולי 2024**.⁵ עם זאת, נצפתה ירידה מובהקת בציוני מדד SDQ בין שני גלי איסוף הנתונים; הדבר מרמז כי ייתכן שלאורך זמן חלה אצל הילדים התאוששות מסוימת והקשיים הרגשיים וההתנהגותיים שלהם פחתו. אך גם לאחר ירידה זו ההבדלים

5 כאמור, הסקר מבוסס על דיווח עצמי של הורים על מצבם ומצב ילדיהם. דיווח עצמי משמעותו שהמידע מבוסס על הערכות אישיות של ההורים בנוגע למצבם ומצב ילדיהם. הערכות כאלו עלולות להיות מושפעות ממצבם הנפשי, שעשוי לגרום להטיה באופן שבו ההורים מדווחים על מצבם ומצב ילדיהם ולגרום להערכת יתר או להערכת חסר של היקף ההשפעות הנפשיות והפיזיות.

בין קבוצת המפונים לקבוצת הלא-מפונים במדד SDQ לקשיים רגשיים והתנהגותיים עדיין היו מובהקים סטטיסטית. במילים אחרות, למרות שיפור מסוים במצב הרגשי של הילדים, תוצאות אלו מצביעות על קשר בין פינוי ממקום המגורים ובין הרעה במצב הרגשי וההתנהגותי של הילדים לאורך זמן. תובנה זו מדגישה את הצורך בתוכניות שיקום ותמיכה רגשית שיסייעו לילדים להתמודד עם ההשפעות המתמשכות של הפינוי.⁶

תרשים 4. ממוצע מדד SDQ לקשיים רגשיים והתנהגותיים של ילדים, לפי פינוי ממקום המגורים בעקבות המלחמה, ינואר ויולי 2024

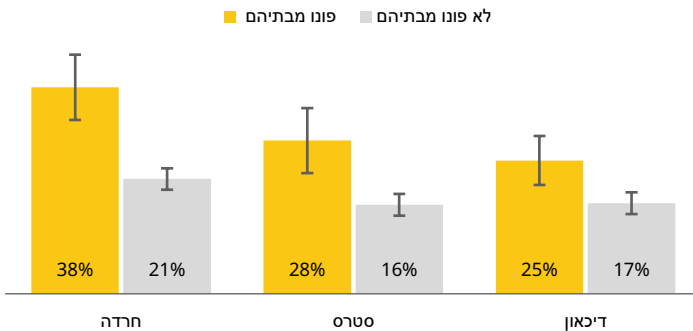
הערות: לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

6 בחנו גם את ההבדלים בין מפונים שעד יולי 2024 כבר חזרו לביתם לבין אלה שעדיין לא חזרו. נמצא כי ילדים שביולי 2024 עוד היו מפונים חוו בממוצע קשיים רבים יותר משחוו ילדים שפנו בתחילת המלחמה אך שבו לביתם במהלך החודשים ינואר עד יולי 2024. יש לציין, עם זאת, כי ההבדל בין שתי הקבוצות לא נמצא מובהק סטטיסטית, ככל הנראה בגלל מיעוט מקרים של מפונים שחזרו לביתם במדגם (22 מקרים).

הורים שפוננו מבתיהם סובלים יותר מתסמינים חמורים של דיכאון, חרדה וסטרס

הממצאים בתרשים 5 מתארים את מדד DASS-21 לתסמינים של דיכאון, חרדה וסטרס בקרב הורים לילדים בגיל הרך בינואר 2024, תוך התמקדות ברמות החמורה הגבוהות ביותר של תסמינים אלו (חמורה או חמורה מאוד). כאמור, מדד DASS-21 כולל 21 היגדים שמוודדים דיכאון, חרדה וסטרס עם סיפים מוגדרים המצביעים על טווחים נורמליים וטווחים חמורים עבור כל מצב. רמות החמורה מחולקות לקטגוריות רגילה, קלה, בינונית, חמורה וחמורה מאוד. סיפים אלו מאפשרים להבחין בין רמות שונות של חמורה ומסייעים בזיהוי מצבים חמורים במיוחד. בקרב ההורים שפוננו מבתיהם בעקבות המלחמה, 38% דיווחו על רמת **חרדה** חמורה או חמורה מאוד, לעומת 21% מההורים שלא פוננו מבתיהם; 28% מההורים המפונים דיווחו על רמת **סטרס** חמורה או חמורה מאוד לעומת 16% בקרב ההורים שלא פוננו; ו-25% מההורים המפונים דיווחו על רמת **דיכאון** חמורה או חמורה מאוד לעומת 17% מההורים שלא פוננו. נתונים אלו מדגישים את הפגיעה הניכרת של הפינוי ברווחה הנפשית של ההורים ומראים כי המפונים חווים תסמינים רגשיים חמורים יותר מהורים שלא פוננו מבתיהם.

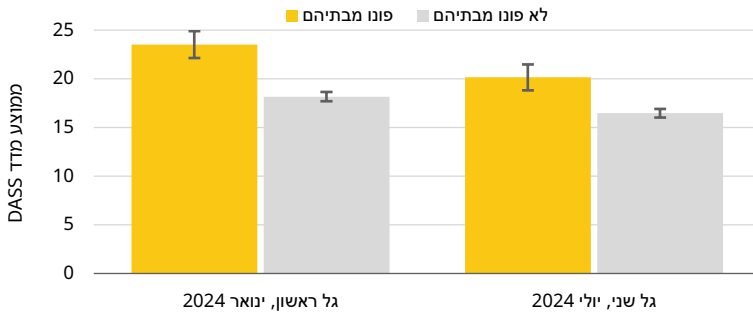
תרשים 5. התפלגות תסמיני דיכאון, חרדה וסטרס (לפי מדד DASS-21) בדרגה חמורה או חמורה מאוד בקרב הורים לילדים בגיל הרך, לפי פינוי ממקום המגורים, ינואר 2024

הערות: לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

הממצאים בתרשים 6 מתארים את ממוצע מדד DASS-21 המקוצר המתייחס לתסמיני דיכאון, חרדה וסטרטס יחידו של הורים לילדים בגיל הרך, כפי שנמדדו בינואר 2024 וביוני 2024, לפי הפינני ממקום המגורים בעקבות המלחמה.⁷ התרשים כולל רק את ההורים שהשתתפו בשני גלי הסקר כדי שנוכל לבחון את מצבם לאורך זמן. ניתן לראות כי הן בחודש ינואר והן בחודש יולי, הורים שפוננו ממקום מגוריהם דיווחו על ממוצע גבוה יותר של תסמיני של דיכאון, חרדה וסטרטס בהשוואה להורים שלא פוננו ממקום מגוריהם; ההבדל הממוצע בין הקבוצות הוא מובהק סטטיסטית ($p \leq 0.01$). בדומה לתוצאות הניתוח שהראינו בקשר למדד SDQ (תרשים 4 לעיל), ההשוואה בין מדידות ינואר 2024 למדידות יולי 2024 מעידה על ירידה מובהקת ברמות ה-DASS-21 הכולל, הן בקרב המפונים והן בקרב מי שלא פוננו מבתיהם. הדבר עשוי להעיד על ירידה מסוימת ברמות הסטרס של הורים לילדים בגיל הרך לאורך הזמן. על כל פנים, גם לאחר ירידה זו, רמות הסטרס של ההורים שפוננו מבתיהם נותרו גבוהות באופן משמעותי מאלו של ההורים שלא פוננו. ממצאים אלו מדגישים את הקשר בין פינני ממקום המגורים ובין רמות הסטרס של ההורים לאורך הזמן. למרות הירידה המובהקת ברמות הסטרס בגל השני לעומת הגל הראשון, הפער בין הורים שפוננו ובין הורים שלא פוננו נשאר מובהק סטטיסטית.⁸

תרשים 6. ממוצע מדד DASS לתסמיני דיכאון, חרדה וסטרטס בקרב הורים לילדים בגיל הרך, לפי פינני ממקום המגורים בעקבות המלחמה, ינואר ויולי 2024

הערות: לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

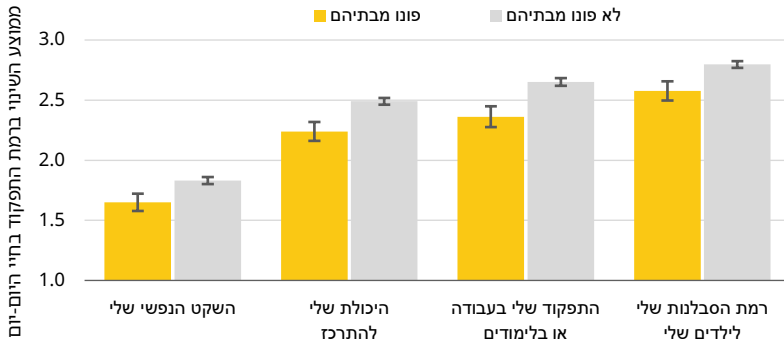
7 כאמור, בגל השני של הסקר, כדי שלא להכביד על המשיבים בשאלון ארוך מדי, השתמשנו בנוסח מקוצר של שאלון DASS: מתוך שבעת הפריטים המודדים כל סוג של קושי (דיכאון, חרדה וסטרטס) נבחרו שלושה פריטים בעלי הטעינות הגבוהה ביותר בניחות גורמים. משום כך, בתרשים 7 אנחנו משווים את מדד DASS בין שני הגלים של הסקר תוך שימוש במדד המקוצר לשני הגלים.

8 בחנו גם את ההבדלים בין מפונים שעד יולי 2024 כבר חזרו לביתם לבין אלה שעדיין לא חזרו. נמצא כי הורים שביוני 2024 עדיין היו מפונים חוו בממוצע תסמיני דיכאון, חרדה וסטרטס רבים יותר מכפי שחוו מפונים ששבו לביתם במהלך החודשים ינואר עד יולי 2024. עם זאת, יש לציין כי ההבדל בין שתי הקבוצות לא נמצא מובהק סטטיסטית, ככל הנראה בגלל מיעוט המקרים של מפונים שחזרו לביתם במדגם (22 מקרים).

הורים שפונו מבתיהם מדווחים על הרעה בתפקוד היום-יום

פינוי ממקום המגורים, במיוחד אם הוא נמשך לאורך זמן, עשוי להשפיע גם על התפקוד היום-יומי של הורים. ההורים שהשתתפו בסקר התבקשו להשוות את מצבם לפני 7 באוקטובר למצבם בעת המענה על הסקר ולהעריך אם תפקודם בתחומים שונים השתנה לרעה או לטובה. התחומים שנבדקו הם רמת הסבלנות כלפי ילדיהם, התפקוד בעבודה או בלימודים, היכולת להתרכז והשקט הנפשי. סולם התשובות נע בין 1 - "הרבה פחות טוב", ל-5 - "הרבה יותר טוב", כאשר הערך 3 פירושו שאין שינוי בתפקוד. בתרשים 7 ניתן לראות כי הורים שפונו ממקום מגוריהם בעקבות המלחמה דיווחו על הרעה משמעותית בתפקודם בחיי היום-יום בכל התחומים שנבדקו הרבה יותר מכפי שדיווחו על כך הורים שלא פונו. בארבעת התחומים שנבדקו נמצא כי רמת התפקוד הממוצעת של הורים מפונים בפעילויות יום-יומיות נמוך באופן מובהק סטטיסטית ($p \leq 0.05$) מזו של הורים שלא פונו מבתיהם. הפגיעה בתפקוד מראה שהפינוי אינו פוגע רק ברווחה הנפשית של ההורים אלא גם ביכולתם להתמודד עם דרישות היום-יום, לרבות דרישות ההורות.⁹

תרשים 7. ממוצע השינוי ברמת התפקוד בחיי היום-יום של הורים לילדים בגיל הרך, לפי פינוי ממקום המגורים בעקבות המלחמה, ינואר 2024

הערות: סולם התשובות נע בין 1 - "הרבה יותר טוב", ל-5 - "הרבה פחות טוב", כאשר הערך 3 משמעותו "ללא שינוי". כלומר, ערכים נמוכים מ-3 מעידים על הרעה בתפקוד וערכים גבוהים מ-3 מעידים על שיפור בתפקוד. לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%.

מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

9 תרשים זה מוצג רק עבור מדידות שנערכו בגל הראשון, בינואר 2024. בשל מגבלות מקום לא חזרנו על שאלות אלו בגל השני.

זרקור

ילדים מפונים ומשפחותיהם: מסגרות החינוך שהוקמו במלון של מפוני קיבוץ בארי

יערה שילה, יולי חרומצ'נקו ויאן סרדצה

בבוקר של 8 באוקטובר, כשהתקבלו הידיעות על האסון ועל התחזית לפינוי המוני, הבנו מייד שעלינו לפעול במהירות. נסענו לים המלח כדי לסייע בהקמת מרחב בטוח לילדים ולמשפחות שפנו מקיבוץ בארי. כשהגענו למלון דיוויד, קיבל את פנינו לובי רועש וצפוף. ילדים והורים, עייפים ומבולבלים, ישבו בין ערימות של חפצים אישיים. ראינו ילדים מפוחדים, כמה מהם נצמדים להוריהם, אחרים בוכים בשקט.

במקום שררה אווירה של חוסר ודאות. מתנדבים בעלי לב רחב ניסו לעודד את הילדים בעזרת פנקייקים, גלידה ושוקולד שיצרו רגעים קטנים של שמחה, אך גם תרמו לאי-שקט ולהיפראקטיביות. בשביל חלק מהילדים המוזיקה הרועשת ממערכות ההגברה הייתה חזקה מדי ומטרידה. מניסיון העבר של ארגון Early Starters¹⁰ בהקמת מרחבים בטוחים לילדים,

10 Early Starters International היא עמותה הומניטרית המתמחה בהענקת סיוע לילדים בגיל הרך באזורי משבר. הארגון פועל שנים רבות עם ילדים במצבי חירום. הוא עוסק בין השאר בפיתוח תוכניות ייחודיות להתמודדות עם טראומה המיועדות להורים וילדים ובהכשרת צוותים, ופועל בשיתוף פעולה עם גורמים מקומיים ובין-לאומיים. מאז אירועי 7 באוקטובר הקים הארגון בישראל 17 מרחבים בטוחים עבור ילדים שנפגעו מהלחימה וסייע להם להתמודד עם הטראומה ולחזור לשגרת חייהם.

למשל במהלך המלחמה באוקראינה, ידענו שהמיקום והאווירה הם גורמים קריטיים. התחלנו לאסוף את הילדים מהלובי לחלל שקט ומאורגן, מותאם לצרכים הרגשיים שלהם. הילדים הגיעו בזמנים שונים – חלקם מייד לאחר הפינוי, אחרים מאוחר יותר, לפי צורכי משפחותיהם. ככל שהתייצב המרחב כך החלו הילדים להיפתח. הם התחילו לשחק, ליצור קשרים ולמצוא רגעים של רגיעה אמיתית. ההורים, שהיו בהלם מהאירועים הקשים ומהפינוי, מצאו במרחב שהקמנו מקור לרוגע, תמיכה ונחמה. המרחב נעשה לא רק מקום בטוח, אלא גם מרחב משותף שבו יכלו הילדים וההורים לעבד יחד את החוויות הקשות וליצור שגרה חדשה מתוך הכאוס.

זכור לי במיוחד ילד קטן שנמנע מלדבר ביומיים הראשונים והתחיל פתאום לשחק עם ילדים אחרים. זה היה רגע מרגש שבו ראינו איך הילדים מתחילים להחלים דרך המשחק והשגרה החינוכית שכוננו עבורם. בהמשך הקמנו מרחבים נוספים במלונות אחרים באזור, והניסיון שצברנו הקל עלינו את תהליך הקמתם. גייסנו צוות מקצועי ומתנדבים, כשהתנאי החשוב ביותר לגיוס היה יציבות: הצוות נדרש להישאר לאורך זמן כדי להעניק לילדים והוריהם את תחושת הביטחון שהיו זקוקים לה כל כך. המשובים מהמשפחות היו מרגשים וחיזקו את ההבנה שמה שיצרנו היה בדיוק מה שהילדים וההורים נזקקו לו: מקום בטוח, שיש בו פנים מוכרות, צוות מקצועי ומינון מדויק של גירויים.

עקרונות להפעלת מרחב בטוח לגיל הרך

יצירת מרחבים בטוחים לילדים (child friendly spaces) היא שיטה הומניטרית מקובלת בעולם לטיפול בילדים צעירים בתקופות משבר. במרחבים אלו מספקים לילדים צעירים מענה רגשי וחברתי תומך שחיוני להתפתחותם התקינה. ההפעלה של המרחבים הבטוחים מבוססת על כמה עקרונות:

1. **מרחב פיזי בטוח:** חלל נגיש וקבוע, מקום מוכר שהילדים יכולים לחזור אליו יום אחר יום והוא מספק להם שגרה ותחושת ביטחון. סביבה יציבה זו מעניקה לילדים את היכולת לבחור בפעילויות שונות, והבחירה תורמת לתחושת המסוגלות והשליטה בחייהם (להד, 1999; Grotberg, 1995).
2. **התאמה לגיל הרך:** המרחב כולל פינות מוגדרות לפעילויות מגוונות – בנייה, יצירה, קריאה, משחקי דמיון ומנוחה – המתאימות לגיל ומעודדות התפתחות קוגניטיבית, מוטורית וחברתית. תכנון המרחב בהתאמה לצורכי הילדים מאפשר להם להרגיש מוגנים וחופשיים לחקור את העולם.
3. **נוכחות מבוגר משמעותי:** מבוגר מודע טראומה שנוכחותו קבועה מספק לילדים ביטחון רגשי ותמיכה במצבים מאתגרים (Bowlby, 1979). יצירת קשר מיטיב עם המבוגר תומכת בפיתוח כישורים לוויסות רגשי ומסייעת בהתמודדות עם חרדה.
4. **קבוצת שייכות:** המרחב מספק לילדים הזדמנות לפתח קשרים חברתיים משמעותיים תוך התאגדות בקבוצה תומכת. כך הילדים מתמודדים יחד עם החוויה המשברית ומפתחים חוסן רגשי.

* ד"ר יערה שילה היא מייסדת ומנהלת תוכנית הלימודים לתואר ראשון למנהלות מעון, מנהלת היחידה "גירסא דינקותא" במכללת אפרתה ומומחית לגיל הרך במצבי חירום. היא מתנדבת פעילה במרחבים הבטוחים של ארגון Early Starters.

יולי חרומצ'נקו מנהלת את פעילותו של ארגון Early Starters International במזרח אירופה, שם היא אחראית לפיתוח והטמעה של תוכניות חדשניות לקידום ההתפתחות של ילדים בגיל הרך. נוסף על כך, בתפקידה כמנהלת מחלקת תוכן והכשרות, היא מובילה את עבודת הפיתוח של חומרים חינוכיים ומכשירה אנשי מקצוע בתחום.

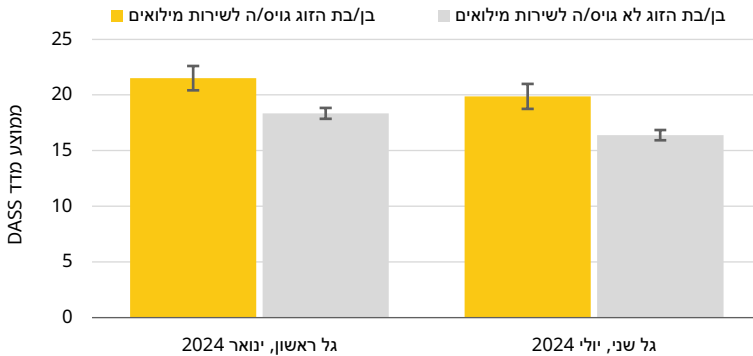
ד"ר יאן סרדצה הוא פסיכולוג קליני של הילד המתמחה בפסיכולוגיה חינוכית בשער הנגב, מרצה וחוקר עמית באוניברסיטה העברית בירושלים ובמכללה האקדמית ספיר ומייסד ומנהל של מרכז החדשנות, המחקר והפיתוח של ארגון Early Starters International.

הורים שבן או בת הזוג שלהם גויסו למילואים במהלך המלחמה מדווחים על רמות גבוהות יותר של דיכאון, חרדה וסטres

שירות מילואים של בן או בת הזוג יכול להיות גורם משמעותי לסטרס אצל הורים, במיוחד בתקופות חירום כמו מלחמה. הבנת ההשפעה של מצב זה על רווחת ההורים חשובה לצורך התאמת התמיכה הנדרשת להם ולמשפחותיהם. הממצאים בתרשים 8 מתארים את רמות הסטרס הכולל של הורים לילדים בגיל הרך (על פי מדד DASS-21), בהתפלגות לפי שירות מילואים של בן או בת הזוג של ההורה המשיב על הסקר. כאמור, ההורים שהשיבו על הסקר נשאלו אם בן או בת זוגם גויסו לשירות מילואים מאז תחילת המלחמה. הנתונים בתרשים מוצגים עבור אותם משיבים שהשיבו על השאלון הן בגל הראשון של הסקר והן בגל השני (N = 804). בניית הגל הראשון (ינואר 2024) נמצא כי הורים שבן או בת זוגם היו בשירות מילואים לפרק זמן כלשהו מתחילת המלחמה דיווחו על ממוצע גבוה יותר של תסמיני דיכאון, חרדה וסטres לעומת הורים שבן או בת זוגם לא היו בשירות מילואים כלל (הבדל מובהק סטטיסטית ברמה של $p \leq 0.01$). כעבור חצי שנה (יולי 2024), התוצאה הייתה דומה למדי: הורים שבן או בת זוגם היו בשירות מילואים דיווחו על ממוצע גבוה יותר של תסמינים אלה לעומת הורים שבן או בת זוגם לא היו בשירות מילואים, וגם כאן ההבדל נמצא מובהק סטטיסטית ($p \leq 0.01$).

על פני הדברים נראה כי יש ירידה מסוימת במידת המצוקה הנפשית הכללית של הורים בין שני גלי הסקר. כדי לבדוק אם ירידה זו מובהקת סטטיסטית בוצעו מבחני t נפרדים עבור הורים שבן או בת זוגם היו בשירות מילואים ועבור אלו שבן או בת זוגם לא היו בשירות מילואים בשני גלי הסקר. עבור הורים שבן או בת זוגם לא היו בשירות מילואים במהלך המלחמה, נמצאה ירידה מובהקת בציוני מדד DASS בין הגל הראשון לגל השני (פער ממוצע של 1.88 במדד, $p \leq 0.01$). ממצא זה מעיד על שיפור מובהק במצב הנפשי של הורים שבן או בת זוגם לא היו במילואים. לעומת זאת, אצל הורים שבן או בת זוגם היו במילואים בזמן כלשהו מתחילת המלחמה לא הייתה ירידה מובהקת בציוני מדד DASS בין שני הגלים (פער ממוצע של 1.78 במדד, $p > 0.05$). נתון זה עשוי להצביע על קשר שלילי מתמשך של שירות המילואים על רווחת בן או בת הזוג שנשארו בבית, גם לאחר שהשירות הסתיים, ויש בכך כדי להדגיש את הצורך במתן תמיכה רגשית להורים במצבים אלו.

תרשים 8. ממוצע מדד DASS לתסמיני דיכאון, חרדה וסטריס בקרב הורים לילדים בגיל הרך, לפי שירות מילואים של בן או בת הזוג, ינואר ויולי 2024

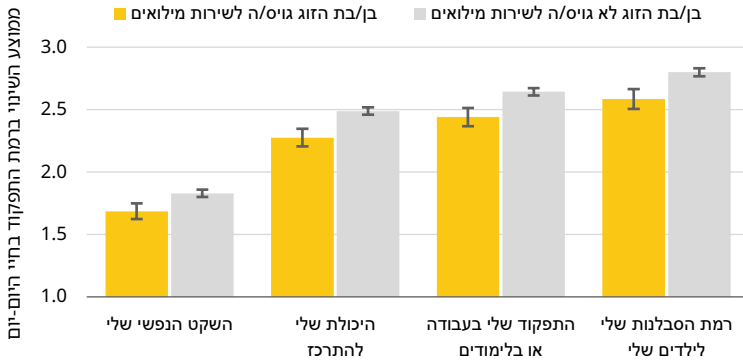
הערות: לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

שירות מילואים של אחד ההורים קשור לירידה בתפקוד היום-יומי של ההורה שנשאר בבית

כדי להבין את השפעת שירות המילואים של אחד מההורים על התפקוד של בן או בת הזוג נמדדו בגל הראשון של הסקר ארבעה מדדים: רמת הסבלנות כלפי ילדיהם, התפקוד בעבודה או בלימודים, היכולת להתרכז והשקט הנפשי. התשובות נעו בין 1 - "הרבה פחות טוב", ל-5 - "הרבה יותר טוב", כאשר הערך 3 משמעו "ללא שינוי". הממצאים בתרשים 9 מראים כי הורים שבן או בת הזוג שלהם היו בשירות מילואים דיווחו על ירידה בתפקוד בכל המדדים שנמדדו בהשוואה להורים שבן או בת הזוג שלהם לא גויסו לשירות מילואים, ובייחוד במדדי התפקוד בעבודה או בלימודים, בסבלנות לילדים וביכולת הריכוז. ההבדל שנמצא בין שתי הקבוצות מובהק סטטיסטית ($p \leq 0.05$). כמו כן נמצא הבדל מובהק בתחושת השקט הנפשי, כאשר הורים שבן או בת הזוג שלהם גויסו למילואים דיווחו על רמה נמוכה יותר של שקט נפשי ($p \leq 0.05$). ממצאים אלו מעידים על קשר שלילי בין שירות המילואים של אחד ההורים ובין תפקוד ההורה שנשאר בבית, כאשר בכל המדדים שנבדקו חלה הרעה. ירידה בתפקוד בתחומים כמו סבלנות לילדים ויכולת ריכוז מצביעה על הרעה אפשרית באיכות החיים של ההורה וירידה ביכולתו לנהל את חיי היום-יום בצורה אפקטיבית, והיא עשויה להשפיע על התקשורת במשפחה. נוסף על כך,

ירידה ברמת הסבלנות וביכולת להתמודד עם ילדים עשויה להוביל לבעיות התנהגותיות ולרמות גבוהות יותר של סטרס אצל הילדים.

תרשים 9. ממוצע השינוי ברמת התפקוד בחיי היום-יום של הורים לילדים בגיל הרך, לפי שירות מילואים של בן או בת הזוג, ינואר 2024

הערות: סולם התשובות נע בין 1 - "הרבה פחות טוב", ל-5 - "הרבה יותר טוב", כאשר הערך 3 משמעותו "ללא שינוי". כלומר, ערכים נמוכים מ-3 מעידים על הרעה בתפקוד וערכים גבוהים מ-3 מעידים על שיפור בתפקוד. לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

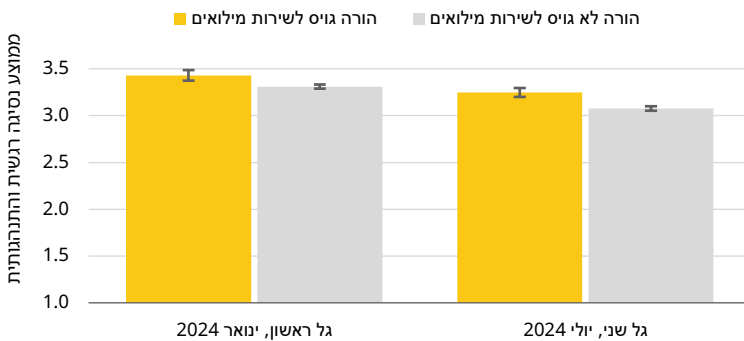
שירות מילואים של הורה קשור לנסיגה רגשית והתנהגותית של ילדים

לנוכח הקשר שנמצא בין שירות מילואים של הורה אחד למצוקה הנפשית של ההורה השני, חשוב לבחון אם שירות המילואים משפיע גם על מצבם הרגשי של הילדים. זאת מכיוון שהסטרוס שחווים ההורים בעקבות השירות עלול להשפיע על התנהגותם ורגשותיהם של ילדיהם. לפיכך בדקנו את הקשר בין שירות המילואים של אחד ההורים לבין מידת הנסיגה הרגשית וההתנהגותית של הילדים, כפי שנמדדה בשני גלי הסקר. כאמור, הנסיגה ההתנהגותית והרגשית של הילדים כללה תופעות כמו בהלה מרעשי פתע, התפרצויות זעם או קושי להירדם (ראו פירוט לעיל). תרשים 10 מראה כי בקרב ילדים שאחד מהוריהם גויס למילואים במהלך המלחמה חלה נסיגה רגשית והתנהגותית חמורה יותר בממוצע, בהשוואה לילדים שהוריהם לא שירתו במילואים. הבדל זה נמצא מובהק סטטיסטית בשני גלי הסקר, הן בינואר והן ביולי 2024 ($p = 0.01$).

בתקופה שבין ינואר ליולי נצפתה ירידה בנסיגה הרגשית וההתנהגותית בקרב כלל הילדים. עם זאת, בעוד שבקרב ילדים להורים שלא גויסו למילואים הירידה הייתה מובהקת סטטיסטית, בקרב ילדי משרתי המילואים לא נמצא שיפור מובהק.

חשוב לציין שאין בידינו נתונים על סטטוס שירות המילואים של ההורים בזמן המענה על השאלון. כלומר, איננו יודעים אם בעת המענה השירות עדיין נמשך או שכבר הסתיים. סביר להניח שבינואר 2024 היה שיעור גדול יותר של הורים שעדיין שירתו במילואים, בעוד שביוולי 2024 רבים מהם כבר סיימו את השירות. העובדה שלא נמצא שיפור מובהק בממד הנסיגה של ילדי משרתי המילואים אף כי יש לשער שביוולי רבים מההורים כבר שבו למשפחותיהם מדגישה את הקשיים המתמשכים של ילדים אלו. ממצא זה מרמז שגם לאחר שההורה חוזר הביתה, תהליך ההתאוששות עשוי להיות איטי.

תרשים 10. ממוצע נסיגה רגשית והתנהגותית בקרב ילדים בגיל הרך, לפי שירות מילואים של אחד מהוריהם, ינואר ויולי 2024

הערות: לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

הנסיגה הרגשית וההתנהגותית הממוצעת של ילדים שפונו מבתייהם חמורה יותר

כדי לבחון את הקשר בין פינוי משפחות מבתייהן ושירות המילואים של אחד ההורים לבין המצב הרגשי של ילדים בגיל הרך בזמן המלחמה, ביצענו שלוש רגרסיות ליניאריות (OLS) המוצגות בלוח 1. הרגרסיות הללו מנבאות את מידת הנסיגה הרגשית וההתנהגותית של ילדים, כפי שזו נמדדה בחודש ינואר 2024. במודל הרגרסיה הראשון (מודל 1) אנחנו מפקחים על פינוי המשפחה ממקום המגורים בעקבות המלחמה ועל שירות המילואים של אחד ההורים, וכן על משתני רקע של המשפחה כגון רמת ההכנסה שלה, רמת ההשכלה של ההורים, מגדר ההורה המשיב, מגדר וגיל הילדים, המצב המשפחתי של ההורים (גרושים/נשואים) ושינוי ברמת התפקוד ההורי בחיי היום-יום. ערך נמוך מ-3 מעיד על הרעה במצב ההורה בהשוואה לשלושה חודשים קודם לכן, ולהפך. התוצאות מראות כי פינוי ממקום המגורים קשור באופן חיובי ומובהק סטטיסטית למידת הנסיגה הרגשית וההתנהגותית של הילדים ($b = 0.12, p \leq 0.05$). במילים אחרות, **אצל ילדים בגיל הרך שפונו מביתם בעקבות המלחמה הנסיגה הרגשית וההתנהגותית הממוצעת חמורה יותר מזו של ילדים שלא פונו מבתייהם**, גם בפקוח על המשתנים הבלתי תלויים שצוינו לעיל. כמו כן ניתן לראות כי שיפור ברמת התפקוד של ההורים קשור באופן מובהק לירידה במדד הנסיגה של הילדים.

לוח 1. מודל רגרסיה ליניארית OLS לניבוי נסיגה רגשית והתנהגותית של ילדים בגיל הרך, ינואר 2024

מודל 3	מודל 2	מודל 1	
0.08* (0.04)	0.13* (0.04)	0.12* (0.04)	פינוי ממקום המגורים
0.16 (0.09)	0.21* (0.09)	0.03 (0.03)	שירות מילואים של אחד ההורים
-0.00 (0.01)	-0.01 (0.01)	-0.02 (0.01)	הכנסה משפחתית
0.04* (0.01)	0.03* (0.01)	0.03* (0.01)	השכלת הורים
-0.02 (0.03)	0.03 (0.03)	0.02 (0.03)	מגדר ההורה המשיב (אישה = 1)
0.00 (0.03)	0.00 (0.03)	0.00 (0.03)	מגדר הילד/ה (בת = 1)
0.05* (0.01)	0.05* (0.01)	0.05* (0.01)	גיל הילד
0.05 (0.05)	0.05 (0.05)	0.05 (0.05)	הורים גרושים/פרודים/יחידנים (נשואים = 0)
-0.14* (0.02)	-0.24* (0.02)	-0.24* (0.02)	שינוי ברמת התפקוד ההורי
-0.05 (0.03)	-0.06* (0.03)		שירות מילואים של אחד ההורים* הכנסה משפחתית
0.01* (0.00)			מצוקה נפשית של ההורים (DASS-21)
3.11 (0.10)	3.63* (0.08)	3.62* (0.09)	קבוע
1,133	1,133	1,133	מספר המקרים
0.22	0.16	0.15	R ²

הערה: טעויות התקן בסוגריים.

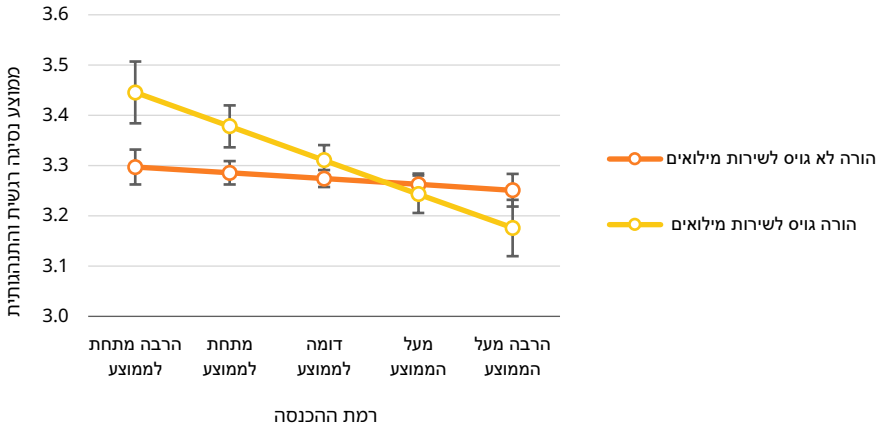
רמת מובהקות: *p ≤ 0.05.

מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

הנסיגה הרגשית וההתנהגותית חמורה יותר בקרב ילדים של משרתי מילואים במשפחות מעוטות הכנסה

במודל הרגרסיה השני בלוח 1 הוספנו משתנה אינטראקציה בין רמת ההכנסה המשפחתית לבין שירות המילואים של אחד ההורים. אינטראקציה זו מצביעה על כך שהקשר בין שירות מילואים לנסיגה רגשית והתנהגותית של הילדים משתנה בהתאם לרמת ההכנסה המשפחתית ($b = -0.06, p \leq 0.05$). תרשים 11 מתאר את הקשרים בין מידת הנסיגה הרגשית וההתנהגותית של ילדים לבין רמת ההכנסה המשפחתית, תוך הבחנה בין ילדים שהוריהם שירתו במילואים לבין ילדים שהוריהם לא שירתו. הקשרים מבוססים על האומדנים של מודל 2 בלוח. התרשים מלמד שמידת הנסיגה הרגשית של ילדים של משרתי מילואים פוחתת ככל שרמת ההכנסה של המשפחה גבוהה יותר. בקרב ילדים שהוריהם לא שירתו במילואים אין קשר סטטיסטי מובהק בין רמת ההכנסה של המשפחה לבין מידת הנסיגה הרגשית שלהם. בקרב משפחות בעלות הכנסה נמוכה מהממוצע נראה כי הנסיגה הרגשית של ילדים שהוריהם משרתים במילואים חמורה יחסית לזו של ילדים שהוריהם לא שירתו במילואים. לעומת זאת, בקרב ילדים למשפחות בעלות הכנסה ממוצעת ומעלה ההבדל במידת הנסיגה הרגשית וההתנהגותית בין ילדים שהוריהם שירתו במילואים ובין ילדים שהוריהם לא שירתו אינו מובהק סטטיסטית. **ממצאים אלה מלמדים כי שירות מילואים של אחד מההורים פוגע יותר במצב הרגשי של ילדים ממשפחות בעלות הכנסה נמוכה.** ממצא זה מדגיש את החשיבות של תמיכה במשפחות שאחד מהוריהן משרת במילואים, בפרט במשפחות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. ייתכן כי למשפחות אלו יש פחות משאבים להתמודד עם השפעות המלחמה, והדבר יכול לגרום להחמרה במצב הרגשי וההתנהגותי של הילדים.

תרשים 11. הקשר בין שירות מילואים של אחד ההורים לבין מידת הנסיגה הרגשית וההתנהגותית של ילדים, לפי רמת ההכנסה המשפחתית, ינואר 2024

הערות: לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בתרשים מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

רמת המצוקה הנפשית של ההורים – משתנה שמתווך את הקשר שבין פינוי ממקום המגורים ובין נסיגה רגשית של ילדים

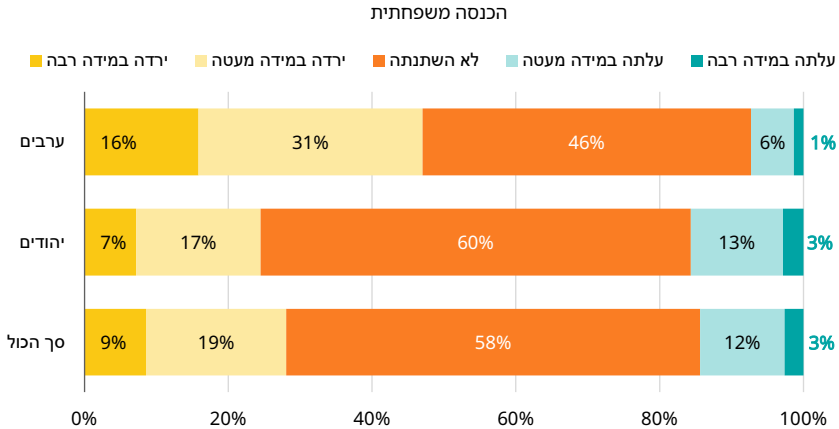
במודל הרגרסיה השלישי בלוח 1 הוספנו לרגרסיה את מדד DASS-21 לתסמיני דיכאון, חרדה וסטרטס של ההורה המשיב. כפי שניתן לראות, הוספת הפיקוח על משתנה זה מצמצמת במידה מסוימת את המקדם של פינוי ממקום המגורים ומצמצמת מאוד (עד כדי אי-מובהקות) את המקדם של שירות מילואים של אחד ההורים. לעומת זאת, בין המצוקה הנפשית של ההורה (על פי מדד DASS-21) ובין הקשיים הרגשיים של הילדים נמצא קשר חיובי מובהק ($b = 0.10, p \leq 0.01$). במילים אחרות, **הקשיים הרגשיים של הילדים גוברים ככל שרמת המצוקה הנפשית של ההורים גבוהה יותר**. אם כן, נראה כי מצוקתם הנפשית של ההורים משמשת משתנה מתווך, שמסביר את הקשר בין פינוי ממקום המגורים או שירות מילואים של אחד ההורים לבין הנסיגה הרגשית של הילדים. נראה ששני הגורמים הללו (פינוי ושירות מילואים) תורמים להרעת המצב הנפשי של ההורים, וההרעה במצבם תורמת בתורה להרעת המצב הרגשי של הילדים. חשוב לציין גם כי המקדם של שינוי ברמת התפקוד ההורי נותר מובהק גם במודל השלישי, אם כי פיקוח על רמת המצוקה הנפשית של ההורים צמצם אותו כמעט בחצי. מכאן עולה שהיבטים שונים

של קשיי ההורים – הן קשיי תפקוד והן קשיים נפשיים – תורמים יחדיו לקשיי הילדים. כאשר מוסיפים למודל את משתנה המצוקה הנפשית של ההורים, ה- R^2 עולה מ-0.15 במודל 1 ל-0.22 במודל 3, כלומר עלייה של כ-47% – מה שמעיד על שיפור משמעותי ביכולת המודל החדש להסביר את השונות במידת הנסיגה של ילדים. המשמעות היא שהמצוקה הנפשית של ההורים מסבירה חלק ניכר מהשונות במידת הנסיגה הרגשית וההתנהגותית של הילדים מעבר לשאר המשתנים שבמודל. ממצאים אלו ממחישים את הצורך בהתערבויות שמסייעות להורים להתמודד עם המצוקה הנפשית שלהם, ועל ידי כך מניחות את הבסיס לשיפור רווחתם הרגשית של הילדים.

הורים ערבים חוו הרעה משמעותית יותר במצב הכלכלי בעקבות המלחמה בהשוואה להורים יהודים

כדי לספק תמונה רחבה של השפעות המלחמה על חייהן של משפחות עם ילדים צעירים בישראל בחנו גם את מצבן הכלכלי. הממצאים מראים בבירור כי השפעות המלחמה אינן מוגבלות רק לפינני ממקום המגורים או לשירות מילואים, אלא כוללות גם פגיעות כלכליות לא מבוטלות. בסקר שנערך ביולי 2024 נשאלו המשיבים על השינויים בהכנסות המשפחה מאז ינואר 2024. נתוני תרשים 12 מראים כי אצל משפחות רבות חלה ירידה ניכרת בהכנסות המשפחה. 9% מהמשפחות בכלל המדגם דיווחו על ירידה משמעותית בהכנסה, ו-19% דיווחו על ירידה מעטה. עם זאת, הפגיעה הכלכלית במשפחות ערביות הייתה חמורה יותר ביחס למשפחות יהודיות. מ-804 משפחות יהודיות שהשתתפו בסקר, 7% דיווחו על ירידה ניכרת בהכנסה ו-17% דיווחו על ירידה מעטה; השיעור הכולל של משפחות יהודיות שדיווחו על ירידה כלשהי בהכנסה הסתכם ב-24%. לעומת זאת, 16% מ-151 המשפחות הערביות שהשתתפו בסקר דיווחו על ירידה ניכרת בהכנסה, ו-31% – על ירידה מעטה – כלומר השיעור הכולל של משפחות ערביות שדיווחו על ירידה כלשהי בהכנסה הסתכם ב-47%. הפערים בין הקבוצות מדגישים את הפגיעות הייחודית של משפחות ערביות במהלך המלחמה, ומעידים כי ההשפעות הכלכליות על המשפחות הערביות היו חמורות הרבה ומעבר להשפעה הישירה של המצב הביטחוני במדינה.

תרשים 12. שינוי במצב ההכנסה המשפחתית מאז חודש ינואר 2024, לפי לאום

הערה: לפי דיווחי ההורים בסקר.

מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

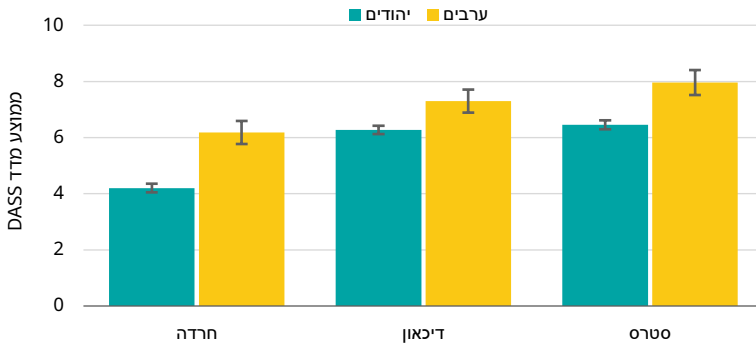
רמת המצוקה הנפשית של הורים ערבים גבוהה יותר מזו של הורים יהודים

הסקר בחן גם את בריאותם הנפשית של הורים לילדים צעירים במהלך המלחמה בהשוואה בין הורים יהודים להורים ערבים. כפי שמוצג בתרשים 13, הורים ערבים דיווחו על תסמיני דיכאון, חרדה וסטרטס (על פי מדד DASS-21) ברמות גבוהות יותר בממוצע מהורים יהודים. ההבדלים בין הקבוצות נמצאו מובהקים סטטיסטית ($p \leq 0.01$). ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מחקר של קופת חולים כללית, שבו נצפתה עלייה משמעותית בצריכת תרופות נוגדות דיכאון ונוגדות חרדה, כדורי שינה ומשככי כאבים נרקוטיים בששת החודשים הראשונים של המלחמה, כאשר באוכלוסייה הערבית עלתה צריכת משככי הכאבים פי ארבעה, לעומת עלייה פי שלושה באוכלוסייה הכללית (מרכז מידע וידע, 2024). עם זאת, ייתכן שגורמים נוספים, כמו העלייה המתמשכת בשיעור מקרי הרצח באוכלוסייה הערבית (וינוב ואחרים, 2024) והתנודות בשיעורי התעסוקה (דבאוי ואחרים, 2023), תרמו למצבם הנפשי המורכב של הורים ערבים, ולא רק המלחמה עצמה. האוכלוסייה הערבית בישראל מתמודדת מראש עם אתגרים כלכליים וחברתיים גדולים יותר, כולל רמת אלימות גבוהה יותר ותחושת ביטחון אישי נמוכה יותר. לכן, יש להיזהר מלטעון לסיבתיות ישירה בין המלחמה לבין הרמות הגבוהות של מצוקה נפשית שנצפו אצל הורים ערבים.

31 ילדים בגיל הרך והוריהם לאורך המלחמה

כך או כך, הרמות הגבוהות של דיכאון, חרדה וסטריס שעליהן דיווחו הורים לילדים בגיל הרך בחברה הערבית בישראל מצביעות על הצורך בהתאמת התמיכה הנפשית לצרכים הייחודיים של אוכלוסייה זו.

תרשים 13. ממוצע מדד DASS לתסמיני דיכאון, חרדה וסטריס בקרב הורים לילדים בגיל הרך, לפי לאום, יולי 2024

הערות: לפי דיווחי ההורים בסקר. הקווים האנכיים בראשי העמודות מייצגים רווח בר-סמך ברמת ביטחון של 95%. מקור: שי, נבון, בלנק ושביט, מרכז טאוב | נתונים: סקר האורך של היוזמה לחקר הגיל הרך במרכז טאוב

סיכום ומסקנות

לאירועי 7 באוקטובר 2023 ולמלחמה שפרצה בעקבותיהם יש השפעות רבות על החברה הישראלית, כולל על ילדים בגיל הרך. במסגרת סקר שנערך על ידי יוזמת מרכז טאוב לחקר ההתפתחות ואי השוויון בגיל הרך נבחנו השפעות המלחמה על ילדים בגיל הרך ועל הוריהם. הסקר בדק את מצבם הרגשי, ההתנהגותי וההתפתחותי של הילדים ואת מצבם הרגשי של ההורים, וכיצד השפיעו עליהם הפינוי ממקום המגורים, סגירת מסגרות החינוך ושירות מילואים של בן או בת הזוג.

ממצאים עיקריים

1. **סגירת מסגרות החינוך והשפעתה על ילדים.** ממצאי הסקר מראים שמסגרות החינוך של מרבית הילדים היו סגורות לפרק זמן של עד חודש ימים. ככל שהיו סגורות זמן רב יותר, כך נרשמה עלייה בקשיים ובהתנהגויות הבעייתיות של הילדים. בהקשר זה יש לשקול צעדים להבטחת המשך פעילותן של מסגרות חינוך גם בתקופות חירום, או לספק תוכניות חינוך חלופיות כדי למזער את הפגיעה הרגשית בילדים.
2. **השפעת הפינוי על ילדים והורים.** ילדים והורים שפוננו מבתיהם עקב המלחמה חוו קשיים גדולים יותר ממי שלא פוננו, והמשיכו לחוות אותם גם יותר מחצי שנה מתחילת המלחמה. רבות מהמשפחות המפונות, בייחוד מהצפון, נמצאות גם כיום במצב של חוסר ודאות, ומצב זה עלול לגבות מהן ומילדיהן מחיר כבד יותר ככל שמתארכת התקופה שבה הם רחוקים מבתיהם. חשוב מאוד להמשיך ולהפעיל בכל מרכזי המפונים מערכי תמיכה רגשית שיכללו גם הדרכות הורים, ולספק את התמיכה הזאת גם למשפחות מפונות אשר אינן חלק מקהילות שהתפנו יחד אלא מפוזרות ביישובים ברחבי הארץ. חשוב לספק את הכלים המתאימים גם למערכי התמיכה ולמדריכות החינוכיות במעונות לגיל הרך ברשויות שאליהן פונו משפחות, כדי שגם הצוות החינוכי יוכל להמשיך ולתת מעטפת תומכת.
3. **השפעת שירות המילואים של בן או בת הזוג.** הורים שבן או בת הזוג שלהם היו בשירות מילואים במהלך המלחמה סובלים מקשיים רגשיים רבים יותר, ובהתאם גם בילדיהם ניכרת מצוקה גדולה יותר. זאת ככל הנראה גם לאחר תקופה שבה לפחות חלק מההורים חזרו הביתה ואינם מגויסים עוד. ממצאים אלו מדגישים עד כמה מערכי התמיכה – הן המערכים הממוסדים והן הקהילתיים – חשובים למשפחות המשרתים והמשרתות במילואים. מומלץ לאפשר סיוע פסיכולוגי וליווי ותמיכה למשפחות אלו ולעקוב אחר מצבן לאורך זמן, בפרט ברמת הרשות המקומית, אשר הקשר שלה עם התושבים הדוק יותר בהשוואה למשרד הביטחון או גופים אחרים ברמת המדינה.

4. **האוכלוסייה הערבית בישראל.** מצבם של הורים מהאוכלוסייה הערבית בזמן המלחמה חמור מאוד. ממצאי הסקר מעידים על רמות גבוהות יותר של תסמיני דיכאון, חרדה וסטres בקרבם בהשוואה להורים יהודים, וגם על פגיעה חמורה יותר במצבם הכלכלי במחצית הראשונה של 2024. יש לשקול תוכניות תמיכה ייעודיות לאוכלוסייה זו, בדגש על סיוע כלכלי ושירותי ייעוץ פסיכולוגי, כדי להקל עליה את הקשיים הייחודיים שהיא חווה ולהבטיח שוויון במענים הניתנים לה.

לסיכום, אנחנו סבורים כי ממצאי המחקר מבהירים שלאירועי 7 באוקטובר 2023 ולמלחמה שפרצה בעקבותיהם הייתה השפעה משמעותית על ילדים בגיל הרך ועל הוריהם. ממצאים אלו מדגישים את הצורך במתן מענה מקיף ורגיש להשפעות אלו, מתוך התמקדות בתמיכה פסיכולוגית, חינוכית וחברתית שתמזער את ההשלכות השליליות ותסייע לאוכלוסיות הפגיעות ביותר.

נציין כי במחקר הנוכחי לא עמדו לרשותנו נתוני בסיס בנוגע למצבם הרגשי וההתנהגותי של הילדים וההורים לפני פרוץ המלחמה. נתונים כאלו חיוניים להשוואה טובה בין המצב טרום המלחמה לבין המצב הנוכחי. בשל מגבלה זו ומשמעויותיה אנחנו ממליצים לאסוף באופן סדיר ושיטתי נתונים ממדגם של ילדים והוריהם, שיכללו בין היתר גם מידע על המצב הרגשי והחברתי של המשיבים. מאגרי נתונים כאלו יאפשרו לבצע השוואות מדויקות יותר במצבי חירום ולהעריך טוב יותר את ההשפעות ארוכות הטווח של מצבי משבר.

מקורות

בלנק, כ', שי, ד', נבון, י', סילברמן, ש', ושבִּיט, י' (2024). **קשיים רגשיים והתנהגותיים בקרב ילדים בגיל הרך והוריהם: תמונת מצב עדכנית בעקבות המלחמה**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

דבאוי, מ', אפשטיין, ג', ווייס, א' (2023). **שוק העבודה ההדוק בישראל: ינואר עד ספטמבר 2023**. בתוך: א' וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2023** (עמ' 111-137). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

הביטוח הלאומי (2024). **מידע לנפגעי איבה בנוגע להכרה וקבלת תגמולים**.

המועצה לשלום הילד (2023). **ילדים במלחמת 'חרבות ברזל'**. פרק מתוך **'ילדים בישראל' 2023**. וייסבלאי, א' (2023). **פעילות מערכת החינוך במלחמת 'חרבות ברזל' - תמונת מצב**. הכנסת, מרכז המחקר והמידע.

וינר, א', וייס, א', שאמי, ל', וקידר, נ' (2024). **שיעור מקרי הרצח בישראל: מגמות עכשוויות והשוואה בין-לאומית**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

להד, מ' (1999). **מודל החוסן הרב-ממדי BASIC-Ph ושימושו ברמת הפרט, הקבוצה והארגון**. המרכז לפיתוח משאבי התמודדות.

מרכז טאוב (2023). **מלחמת 7 באוקטובר 2023 והשפעותיה על החברה והכלכלה בישראל**. בתוך: א' וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2023** (עמ' 19-62). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

מרכז מידע וידע (2024, 16 בספטמבר). **זרקור - סטטוס מצב בריאות הנפש לאור המלחמה**. זרקור מידע וידע מספר 9. מרכז מידע וידע לתמיכה בעורף במצב החירום המיוחד.

רבינוביץ', מ' (2024). **מצבם של הילדים ובני הנוער המפונים והמתפנים**. הכנסת, מרכז המחקר והמידע.

שבִּיט, י', פרידמן, י', גל, ג', ווקנין, ד' (2018). **אי שוויון מתהווה בגיל הרך: על הקשר בין עוני, עקה וגירויים חושיים להתפתחות הילד ולהישגים**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

שי, ד', בלנק, כ', נבון, י', ושבִּיט, י' (2024). **ילדים בגיל הרך והוריהם במלחמת "חרבות ברזל": ממציא סקר אורך לאחר 7 באוקטובר**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

Bailey, D. B. Jr, Bruer, J. T., Symons, F. J., & Lichtman J. W. (Eds.) (2001). *Critical thinking about critical periods*. Paul H. Brookes.

Besser, A., Neria, Y., & Haynes, M. (2009). Adult attachment, perceived stress, and PTSD among civilians exposed to ongoing terrorist attacks in Southern Israel. *Personality and Individual Differences*, 47(8), 851-857.

- Blanden, J., Crawford, C., Fumagalli, L., & Rabe, B. (2021). *School closures and children's emotional and behavioural difficulties*. Institute for Social and Economic Research.
- Blank, C., & Shchory, S. I. (2024). Home or away? The relation between open or closed educational frameworks, parental distress, and child difficulties in the context of armed conflict. *Early Child Development and Care, 194*(5–6), 796–809.
- Bleich, A., Gelkopf, M., & Solomon, Z. (2003). Exposure to terrorism, stress-related mental health symptoms, and coping behaviors among a nationally representative sample in Israel. *JAMA, 290*(5), 612–620.
- Bowers, M. E., & Yehuda, R. (2016). Intergenerational transmission of stress in humans. *Neuropsychopharmacology, 41*(1), 232–244.
- Bowlby, J. (1979). *The making and breaking of affectional bonds*. Tavistock.
- Boyce, W. T. (2014). The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress. *Pediatric Dentistry, 36*(2), 102–108.
- Buchanan, D., Hargreaves, E., & Quick, L. (2022). Schools closed during the pandemic: revelations about the well-being of “lower-attaining” primary-school children. *Education 3–13, 51*(7), 1077–1090.
- Catani, C. (2018). Mental health of children living in war zones: A risk and protection perspective. *World Psychiatry, 17*(1), 104–105.
- Cohen, E., & Shulman, C. (2019). Mothers and toddlers exposed to political violence: Severity of exposure, emotional availability, parenting stress, and toddlers' behavior problems. *Journal of Child & Adolescent Trauma, 12*(1), 131–140.
- Dar, A. A., & Deb, S. (2022). Prevalence of trauma among young adults exposed to stressful events of armed conflicts in South Asia: Experiences from Kashmir. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 14*(4), 633–641.
- Daviu, N., Bruchas, M. R., Moghaddam, B., Sandi, C., & Beyeler, A. (2019). Neurobiological links between stress and anxiety. *Neurobiology of Stress, 11*, 100191.
- Egan, S. M., Pope, J., Moloney, M., Hoyne, C., & Beatty, C. (2021). Missing early education and care during the pandemic: The socio-emotional impact of the COVID-19 crisis on young children. *Early Childhood Education Journal, 49*(5), 925–934.
- Eltanamy, H., Leijten, P., Jak, S., & Overbeek, G. (2021). Parenting in times of war: A meta-analysis and qualitative synthesis of war exposure, parenting, and child adjustment. *Trauma, Violence, & Abuse, 22*(1), 147–160.

- Finklestein, M. (2016). Risk and resilience factors in families under ongoing terror along the life cycle. *Contemporary Family Therapy*, 38(2), 129–139.
- Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38(5), 581–586.
- Goodman, R., Ford, T., Simmons, H., Gatward, R., & Meltzer, H. (2000). Using the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) to screen for child psychiatric disorders in a community sample. *The British Journal of Psychiatry*, 177(6), 534–539.
- Greene, T., Itzhaky, L., Bronstein, I., & Solomon, Z. (2018). Psychopathology, risk, and resilience under exposure to continuous traumatic stress: A systematic review of studies among adults living in southern Israel. *Traumatology*, 24(2), 83–103.
- Grotberg, E. H. (1995). A guide to promoting resilience in children: Strengthening the human spirit. *Early Childhood Development: Practice and Reflections* (Vol. 8). Bernard van Leer Foundation.
- Husain, S. A., Allwood, M. A., & Bell, D. J. (2008). The relationship between PTSD symptoms and attention problems in children exposed to the Bosnian war. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 16(1), 52–62.
- Imran, N., Sharif, M. I., Iqtadar, S., Javed, A., & Azeem, M. W. (2021). Parental stress and parenting during COVID-19 pandemic in Pakistan. *World Social Psychiatry*, 3(1), 30–35.
- Jang, M., Owen, B., & Lauver, D. R. (2019). Different types of parental stress and childhood obesity: A systematic review of observational studies. *Obesity Reviews*, 20(12), 1740–1758.
- Joshi, P. T., & O'Donnell, D. A. (2003). Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6(4), 275–292.
- Klein, T. P., Devoe, E. R., Miranda-Julian, C., & Linas, K. (2009). Young children's responses to September 11th: The New York City experience. *Infant Mental Health Journal*, 30(1), 1–22.
- Lappé, M., & Jeffries Hein, R. (2021). You are what your mother endured: Intergenerational epigenetics, early caregiving, and the temporal embedding of adversity. *Medical Anthropology Quarterly*, 35(4), 458–475.
- Le, K., & Nguyen, M. (2020). Armed conflict and birth weight. *Economics & Human Biology*, 39, 100921.
- Lupien, S. J., McEwen, B. S., Gunnar, M. R., & Heim, C. (2009). Effects of stress throughout the lifespan on the brain, behaviour and cognition. *Nature Reviews Neuroscience*, 10(6), 434–445.

- Martin, C. A., Papadopoulos, N., Chellew, T., Rinehart, N. J., & Sciberras, E. (2019). Associations between parenting stress, parent mental health and child sleep problems for children with ADHD and ASD: Systematic review. *Research in Developmental Disabilities, 93*, 103463.
- McRae, C. S., Overall, N. C., Henderson, A. M., Low, R. S., & Chang, V. T. (2021). Parents' distress and poor parenting during a COVID-19 lockdown: The buffering effects of partner support and cooperative coparenting. *Developmental Psychology, 57*(10), 1623–1632.
- Norton, P. J. (2007). Depression Anxiety and Stress Scales (DASS-21): Psychometric analysis across four racial groups. *Anxiety, Stress, and Coping, 20*(3), 253–265.
- Phillips, D. A., & Shonkoff, J. P. (Eds.). (2000). *From neurons to neighborhoods: The science of early childhood development*. National Academies Press.
- Quintana-Domeque, C., & Ródenas-Serrano, P. (2017). The hidden costs of terrorism: The effects on health at birth. *Journal of Health Economics, 56*, 47–60.
- Romero, E., López-Romero, L., Domínguez-Álvarez, B., Villar, P., & Gómez-Fraguela, J. A. (2020). Testing the effects of COVID-19 confinement in Spanish children: The role of parents' distress, emotional problems and specific parenting. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 17*(19), 6975.
- Sadeh, A., Hen-Gal, S., & Tikotzky, L. (2008). Young children's reactions to war-related stress: A survey and assessment of an innovative intervention. *Pediatrics, 121*(1), 46–53.
- Sanner, C. M., & Neece, C. L. (2018). Parental distress and child behavior problems: Parenting behaviors as mediators. *Journal of Child and Family Studies, 27*(2), 591–601.
- Spinelli, M., Lionetti, F., Pastore, M., & Fasolo, M. (2020). Parents' stress and children's psychological problems in families facing the COVID-19 outbreak in Italy. *Frontiers in Psychology, 11*, 1713.
- Tomiya, A. J. (2019). Stress and obesity. *Annual Review of Psychology, 70*(1), 703–718.
- Torche, F., & Shwed, U. (2015). The hidden costs of war: Exposure to armed conflict and birth outcomes. *Sociological Science, 2*, 558–581.
- Yang, L., Zhao, Y., Wang, Y., Liu, L., Zhang, X., Li, B., & Cui, R. (2015). The effects of psychological stress on depression. *Current Neuropharmacology, 13*(4), 494–504.
- Zahr, L. K. (1996). Effects of war on the behavior of Lebanese preschool children: Influence of home environment and family functioning. *American Journal of Orthopsychiatry, 66*(3), 401–408.